

Małgorzata ŚWIĘCICKA
Eliza TARARY
Bydgoszcz

WYBRANE SOMATYZMY Z KOMPONENTEM OKO W JĘZYKU MŁODZIEŻY SZKOLNEJ

„W zakresie rzeczowników do najbogatszych i najproduktywniejszych frazeologicznie należą nazwy organów i części ciała. Powodem ich żywotności frazeologicznej jest to, iż stanowią one naturalne narzędzie działania człowieka, są wreszcie naturalną podstawą przenośni. Wyrazy takie jak *oko*, *ucho*, *ręka*, *noga*, *głowa*, *język*, *nos*, *piersi* itp. wchodzi w skład setek wyrażań i zwrotów stałych i tworzą tysiące połączeń luźnych” (Skorupka 1953, z. 8, 10). Zarówno frazeologizmy z komponentem *oko*, jak i pozostałe jednostki frazeologiczne ze składnikiem nominalnym nazywającym część ciała należą do grupy somatyzmów (frazeologizmów somatycznych). I o ile nie brakuje badań nad frazeologią w języku młodzieży¹ (które nieodłącznie towarzyszą badaniom nad słownictwem), a także badań nad frazeologią somatyczną w różnych jej aspektach², o tyle nie podjęto się do tej pory badań nad frazeologią somatyczną w języku uczniów. Ta część frazeologii odzwierciedla antropocentryzm charakterystyczny dla wielu języków. Jest także określoną, mającą granice, grupą jednostek języka, w obrębie której można więc badać określone procesy. Przedmiotem niniejszych rozważań są zaś sposoby funkcjonowania związków frazeologicznych na przykładzie wybranych somatyzmów z komponentem *oko* w języku młodzieży.

---

¹ Warto przywołać przede wszystkim badania nad frazeologią uczniów (m.in Synowiec 1998, 2004 oraz Krzyżyk, Synowiec 1998), a także in spe studentów polonistyki (Mikołajczuk 1995, 1997). Zob. też prace poświęcone błędom językowym, w tym i frazeologicznym (m.in Polański 1982, Saloni 1971, Polański, Synowiec 1977).

² Na gruncie językoznawstwa polskiego na uwagę zasługują zwłaszcza badania nad frazeologią somatyczną (na materiale gwarowym) A. Krawczyk-Tyrpy, pokazujące zależności między strukturą semantyczną leksemów nazywających część ciała a strukturą semantyczną związków frazeologicznych (zob. Krawczyk 1982, Krawczyk-Tyrpa 1987). Odnotać należy także prace, w których polem badawczym jest wybrana grupa frazeologizmów somatycznych, np. mimiczne i gestyczne (Krawczyk 1983), z komponentem *głowa* (Siekierska 1976). XVI-wieczne z komponentem *oko* (Ignatowicz-Skowrońska 2002). Rozważania poświęcono ponadto konfrontatywnemu ujęciu frazeologii somatycznej (m.in Pajdzińska 1983, Bajda, Kołodziejek 1996, Michow 1996).

Ze względu na niewielkie rozmiary artykułu zebrany materiał badawczy ograniczono do związków frazeologicznych z komponentem *oko*³. Wydaje się, że grupa tych związków jest w miarę reprezentatywną częścią materiału językowego, który zebrano metodą ankietową wśród uczniów bydgoskich szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych. Ankietę w trzech wersjach⁴ wypełniło 216 uczniów w wieku od 14 do 18 lat. Należy podkreślić, że przeprowadzone badania kompetencji frazeologicznej miały charakter pozakontekstowy, co z pewnością nie pozostało bez wpływu na ich wynik. Natomiast by móc w pełni zaprezentować kompetencję językową respondentów, ich odpowiedzi wyekscerpowane z ankiet nie zostały poddane korekcie językowo-stylistycznej i ortograficzno-interpunkcyjnej.

Wybór somatyzmów do analizy nie jest oczywiście pozbawiony subiektywizmu badacza. Jednak dokonując tegoż wyboru, starano się, by, przede wszystkim na potrzeby jednej z wersji ankiety, materiałem badawczym były frazeologizmy o dość dobrze znanych strukturach, a więc pochodzących głównie z polszczyzny potocznej.

Narzędzie analizy semantycznej materiału językowego wyekscerpowanego z ankiet stanowi definicja kognitywna, która „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki, wartościowania” (Bartmiński 1988, 169–170). Jako że interpretacji świata towarzyszy jego porządkowanie, kategoryzacji poddano więc objaśnienia poszczególnych somatyzmów. Dla każdego związku frazeologicznego z komponentem *oko* zbudowano następnie strukturę semantyczną. Wyodrębnione kategorie w każdej ze struktur nie odpowiadają klasycznym kategoriom ontologicznym typu: czas, przestrzeń, substancja itd., lecz kategoriom semantycznym, których podstawą są elementy zawierające jakąś wspólną cechę, wspólny desygnat. Odpowiadają więc kategoryzacji świata z perspektywy i doświadczenia życiowego kilkunastoletnich respondentów. Kategorie te tworzą ponadto pewien zbiór elementów, który buduje tzw. sieć radialną, tzn. centrum semantyczne z odgałęzieniami biegnącymi w różne strony. Połączenia w tego typu sieci powstają m.in. za pomocą procesów: zawężania i rozszerzania znaczeń, metaforyzacji i metonimizacji. Dlatego też procesy te,

³ Należy w tym miejscu dodać, że podstawę materiału badawczego stanowiły 42 somatyzmy z komponentami nazywającymi części ciała w obrębie głowy: *głowa, oko, język, nos, włos, gęba, ucho, usta, ząb, oblicze, czoło, gardło*.

⁴ Każda z wersji ankiety składała się z kwestionariusza osobowego oraz ankiety właściwej: w wersji A zadaniem uczniów było podanie znaczeń 42 wybranych frazeologizmów somatycznych z komponentami: *oko, ucho* itd.; wersja B zawierała dodatkowe utrudnienie dla młodzieży, gdyż oprócz wyjaśnienia (tych samych, co w wersji A) frazeologizmów respondenci musieli uzupełnić w ich strukturach brakujące komponenty; natomiast wersja C ankiety zawierała polecenie podania związków frazeologicznych z komponentami: *oko, ucho* itd. oraz wyjaśnienia ich.

będąc podstawą klasycznej klasyfikacji kategorii zmian znaczeniowych Hermana Paula, są punktem wyjścia do wyodrębniania zmian semantycznych w sposobach rozumienia somatyzmów przez uczniów⁵.

Do opracowania konfrontatywnej analizy znaczeń słownikowych somatyzmów i interpretacji uczniowskich wykorzystano przede wszystkim: *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki (dalej jako SFJP), *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* Stanisława Bąby i Jarosława Liberka (SFWP), *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* Piotra Müldnera-Nieckowskiego (WSFJP), *Nowy słownik języka polskiego* pod red. Elżbiety Sobol (NSJP). Ponadto *Nowy słownik gwary uczniowskiej* pod red. Haliny Zgółkowej (NSGU), a także *Słownik poprawnej polszczyzny* Janusza Anusiewicza i Jacka Skawińskiego (SPP).

Być oczkiem w głowie

Somatyzm *być oczkiem w głowie* słowniki charakteryzują wyjaśnieniami: 1. 'być faworyzowanym przez kogoś; być przedmiotem czyjejs szczególnej troski, zabiegów, opieki, starań' (SFWP); 2. 'być czymś faworytem, ulubieńcem, pupilem' (WSFJP); 3. 'znajdować się w centrum czyjegoś zainteresowania, być wyróżnianym, faworyzowanym, być czymś pupilem' (SPP). Bardziej rozbudowaną strukturę semantyczną tworzą natomiast interpretacje ankietowanych. Zawarte w nich informacje pozwalają wyróżnić kilka kategorii, z których nie wszystkie znajdują się w centrum znaczeniowym.

1. BYĆ FAWORYZOWANYM.

- być faworyzowanym, mieć u kogoś względy/przywileje, być wyróżnianym.

2. BYĆ PUPILEM.

- kto? – pupil, pupilek;
- być kimś – być pupilem/pupilkiem, czymś pupilem/pupilkiem, kogoś pupilkiem.

3. BYĆ ULUBIEŃCEM.

- kto? – ulubieniec;
- być kimś – być ulubieńcem, czymś/kogoś ulubieńcem, ulubioną osobą, kimś ulubionym.

4. BYĆ NAJWAŻNIEJSZYM.

- Ktoś – być jakim? – ważnym, ważnym dla kogoś, najważniejszym; – być kim? – kimś ważnym, kimś najważniejszym, najważniejszą osobą;
- Coś – coś ważnego dla kogoś, najważniejsza rzecz, coś najważniejszego.

⁵ Por. założenie Bąby, Liberka (1994, 10): „W ewolucji semantycznej frazeologizmów działają te same lub podobne mechanizmy, co w rozwoju semantycznym wyrazów”.

5. BYĆ W CENTRUM CZYJEJŚ UWAGI.

- być w czym? – w centrum, w centrum uwagi, centrum zainteresowania, w środku zainteresowania.

6. BYĆ PRZEDMIOTEM TROSKI.

- być otoczonym troską, skupiać na sobie opiekę.

7. DZIECKO.

- być kim? – najukochańszym dzieckiem, jedynakiem, pupilkiem rodziców/nauczyciela;
- kto? – osoba najważniejsza dla rodziców.

Większość uczniowskich interpretacji zwrotu *być oczkiem w głowie* realizuje schematy być kimś i być jakimś, które najczęściej wypełniano do postaci: być pupilem, być ulubieńcem, być faworyzowanym, być najważniejszym, być ważnym. Objasnienia te odpowiadają więc słownikowemu brzmieniu rozumienia analizowanego frazeologizmu. Kategorie BYĆ FAWORYZOWANYM, BYĆ PUPILEM, BYĆ ULUBIEŃCEM stanowią centrum semantyczne struktury znaczeniowej związku. W grupie interpretacji BYĆ ULUBIEŃCEM daje się ponadto zauważyć sprecyzowanie rodzaju uczuć do sympatii i miłości, np. „być kimś kto Cię bardzo lubi i zawsze zauważa”, „być najlepszym, najukochańszym”, „być lubianym/kochanym”. Należy podkreślić, że w obrębie omawianych kategorii pojawiły się objaśnienia ilustrujące mechanizm przesunięcia semantycznego z określenia jaki ktoś jest na nazwę osoby, np. „ulubieniec”, „pupilek”, „ukochana osoba”, „czyli ten ktoś kogo wszyscy lubią”.

Kategoria BYĆ WAŻNYM/NAJWAŻNIEJSZYM zawiera definicje także odnoszące się do stanów emocjonalnych (w tym też biorące pod uwagę ich intensywność). Uwzględniono w niej konkretyzacje znaczeniowe typu: „być kimś ważnym w życiu drugiej osoby”, „być kimś bardzo ważnym dla innych (bliskich)”, „być dla kogoś bardzo ważnym – nawet najważniejszym”. W kontekście tej kategorii semantycznej warto wspomnieć o dość ważnym zjawisku. Otóż WSFJP notuje dwa warianty przywoływanego somatyzmu: *coś jest oczkiem w głowie kogoś* i *ktoś jest oczkiem w głowie kogoś*. Tę wariantywność odzwierciedlają uczniowskie odpowiedzi odwołujące frazeologizm zarówno do desygnatu w postaci człowieka, jak i rzeczy⁶, np. „być czymś najważniejszym”, „najważniejsza rzecz, o którą się dba”.

Sympatia, miłość czy inne pozytywne emocje względem drugiego człowieka implikować mogą dbałość o niego. Kategoria BYĆ PRZEDMIOTEM TROSKI łączy się z grupą BYĆ W CENTRUM CZYJEJŚ UWAGI. Co więcej, potraktować ją

⁶ Na zmianę schematu łączliwości frazeologizmu *być oczkiem w głowie* zwrócili również uwagę Bąba, Liberek (1994, 75): „Zwrot *być oczkiem w głowie* odnosił się tylko do osoby, dziś można nim również określać rzeczy”. Zob. też Liberek (1995, 111).

można jako swoistą konkretyzację, bowiem tylko ten obiekt rzeczywistości (osoba lub rzecz), który nas interesuje z różnych powodów, może zostać otoczony opieką. Wskutek ogólności uczniowskich interpretacji (np. „być kimś szczególnym o kogo się troszczy”, „skupiać na sobie opiekę”, „być kimś, o kogo się dba ‘chucha i dmucha’”) kategoria ta sytuuje się dalej od centrum semantycznego, niż grupy już omówione. W jej obrębie pojawiły się także objaśnienia, będące przesunięciem semantycznym z innego somatyzmu, odnoszące się do biblizmu *strzec || pilnować kogoś, czegoś jak oka w głowie*, a więc uwzględniające aspekt szczególnej czy wręcz nadmiernej troski o kogoś, np. „znaczy to, że ktoś nas pilnuje i non stop się opiekuje”, „że ktoś nas bardzo lubi, bardzo o nas dba i nie spuszcza z nas oka”.

Również na peryferiach struktury semantycznej sytuuje się kategoria DZIECKO. Odpowiedzi w niej zawarte uwzględniają relacje międzyludzkie typu: dziecko–rodzice, uczeń–nauczyciel. Skupienie się na nich to konkretyzacja znaczenia słownikowego, co ilustrują m.in. objaśnienia: „być jedynakiem, w centrum uwagi”, „być pupilkiem np. rodziców i nauczyciela”, „osoba najważniejsza dla rodziców itp.”, „być na pierwszym miejscu, np. w oczach rodziców”.

Jedynie nieliczni respondenci podali wyjaśnienia odbiegające od znaczenia z kart słowników. Dla przykładu warto przytoczyć choć kilka z nich: „być kimś najlepszym (wzorem), dla 1 osoby”, „mieć autorytet”, „być niczym dla kogoś”, „uważać, że dana osoba może osiągnąć wielki sukces”, „jedyne cel w życiu”.

Mieć klapki na oczach

Zwrot *mieć klapki na oczach* słowniki charakteryzują następującymi znaczeniami: 1. ‘być ograniczonym, zaślepionym, mieć zawężone spojrzenie na świat, być dogmatycznym w swoich poglądach’ (SFWP); 2. ‘być zaślepionym, nie dostrzegać tego, co oczywiste, nie być krytycznym’ (WSFJP); 3. ‘nie orientować się w sytuacji, nie dostrzegać czegoś istotnego’ (NSJP). Uczniowie natomiast swoimi interpretacjami budują strukturę semantyczną, składającą się z kategorii, które znajdują się w różnej odległości od centrum znaczeniowego.

1. ZAŚLEPIENIE/ZAPATRZENIE.

- być jakim? – zaślepionym, ślepo zapatrzonym, ślepym na coś;
- nie widzieć nic oprócz czubka swojego nosa; nie widzieć nic prócz siebie, nie widzieć poza kimś świata.

2. JEDNOKIERUNKOWOŚĆ MYŚLENIA/DOSTRZEGANIA.

- myśleć ciągle tak samo, mieć wąski horyzont, patrzeć jednostronnie.

3. NIE DOSTRZEGAĆ/NIE WIDZIEĆ/NIE ZAUWAŻAĆ CZEGOŚ.

- rodzaj działania – nie dostrzegać, nie widzieć, nie zauważać;

- co? – coś, rzeczy, zło, złe czyny, prawda, niebezpieczeństwa, problem, pewne problemy, rzeczywistość, wszystko, nic, wady, ważne i istotne fakty; coś: oczywistego; złego; istotnego; najistotniejszego; co się powinno; co jest oczywiste; co jest ważne; rzeczy: złe, ważne, oczywiste, pewne, istotne, niektóre, najważniejsze.

4. WIDZIEĆ.

- słabo widzieć, nie widzieć, być ślepym, być ślepym jak kret.

Kategoria ZAŚLEPIENIE/ZAPATRZENIE zawiera wyjaśnienia koncentrujące się na braku obiektywnej oceny czegoś lub kogoś, spowodowanej zapatrzeniem się na kogoś lub na coś. Uczniowskie interpretacje zawierają m.in. informacje o zapatrzeniu się na własną osobę, np. „nie widzieć nic prócz siebie”, „nie zwracać uwagi na nic oprócz siebie”, „nie widzieć nic oprócz czubka swojego nosa”. Ostatnia z odpowiedzi jest modyfikacją postaci kanonicznej frazeologizmu *nie widzieć dalej niż koniec || czubek własnego || swojego nosa*. Z zapatrzeniem na drugą osobę wiąże się wyjaśnienie „nie widzieć po za kimś świata”. Stanowi ono nie tylko próbę zdefiniowania jednego frazeologizmu innym (por. *świata nie widzieć poza kimś*), ale także przykład przesunięcia znaczenia.

Z zaślepieniem czy zapatrzeniem wiąże się również jednokierunkowość na przykład intelektualna. Odnoszą się do niej interpretacje z kategorii JEDNOKIERUNKOWOŚĆ MYŚLENIA/DOSTRZEGANIA, np. „mieć ciągle jeden tok myślenia”, „człowiek o wąskim horyzoncie”, „patrzeć jednostronnie” „kierować się w jednym kierunku intelektualnym”, „widzieć w jednym kierunku”. Z kolei jednokierunkowość działania uwidacznia się w wyjaśnieniu „iść tylko w jednym kierunku”. Natomiast odpowiedź „być koniem” dowodzi jednoznacznie udosłownienia.

Najbardziej rozbudowaną pod względem liczby wyjaśnień jest kategoria NIE DOSTRZEGAĆ/NIE WIDZIEĆ/NIE ZAUWAŻAĆ CZEGOŚ. Zawarte w niej definicje odwołują się do doświadczenia świata nie tylko za pomocą zmysłu wzroku. Nazwy niektórych desygnatów, np. coś, rzeczy, są na tyle ogólne, iż młodzież dokonała konkretyzacji grupy ich określeń. Wśród nich, oprócz występujących w znaczeniu słownikowym określeń *oczywisty* i *istotny*, pojawiły się i inne, np. rzeczy: najważniejsze, niektóre, ważne; coś: złego, co się powinno, co jest ważne. Niektórzy z badanych z kolei sprecyzowali słownikowe ‘coś oczywistego, istotnego’ do np. prawdy, niebezpieczeństwa, wad, złych czynów, wartości. Egzemplifikacją niech będzie kilka wyjaśnień: „nie widzieć wszystkiego, dostrzegać tylko niektóre fakty”, „nie dostrzegać np. prawdy”, „nie zauważać ważnych aspektów”, „nie zauważać ważnych życiowych wartości”, „nie dostrzegać pewnych problemów”. Nieliczni ankietowani w swych odpowiedziach podkreślili dodatkowo celowość niedostrzegania/ niewidzenia/niezauważania czegoś: „udawać, że czegoś się nie dostrzega”, „nie widzieć czegoś co się powinno (udawać że się nie

widzi)”, „nie widzieć czegoś czego nie chcemy”, „specjalnie czegoś nie zauważać”, „nie chcieć dostrzegać prawdy”, „nie widzieć nic poza tym co chce się widzieć”.

Chociaż znaczenia zawarte w kolejnej kategorii odbiegają od znaczenia słownikowego, to grupa WIDZIEĆ także odnosi się do zmysłu wzroku. Objaśnienia typu „być ślepy”, „nie widzieć”, „nic nie widzieć”, „być ślepy jak kret”, które skupiają się na jakości widzenia, oparte są na dosłowności. Jedną z definicji tej kategorii zawiera dodatkową informację, która nie tylko ukonkretnia znaczenie, ale i wskazuje na konsekwencje słabego wzroku: „słabo widzieć, mieć słaby refleks”. Do zmysłu wzroku odwołują się również inne interpretacje uczniów: „patrzeć, a nie widzieć”, „patrzeć nieuważnie”, „nie patrzeć na nic”, „że ktoś chce widzieć i ktoś mu przeszkadza”, „nic nie widzieć w koło tylko jedną rzecz”, „widzieć tylko to co się ma przed sobą”. Ostatnie z odpowiedzi potraktować można jako udosłownienia.

Mydlić komuś oczy

Zwrot *mydlić komuś oczy* słowniki charakteryzują następująco: 1. ‘zwieść, obełgać kogo’ (SFJP); 2. ‘stwarzać mylące pozory, wprowadzać kogoś w błąd, zwodzić kogoś, oszukiwać, wmawiać coś w kogoś’ (SFWP). Uczniowskie wyjaśnienia tegoż frazeologizmu (poza jednostkowymi odstępstwami) niemal idealnie wpisują się w strukturę semantyczną utworzoną przez znaczenia słownikowe. I chociaż aż około 90% badanych skupiło się na znaczeniu ‘oszukać, nie mówić prawdy’, to dla porządku można wyodrębnić trzy szczegółowe kategorie, dla których podstawą jest zbiór czasowników: oszukać – kłamać – bajerować – ściemniać – kręcić – wkręcać.

1. OSZUKAĆ/KŁAMACĆ.

- rodzaj działania – oszukiwać, kłamać, zwodzić, wmawiać, wprowadzać kogoś w błąd;
- kłamać komuś w oczy, wpuszczać w maliny.

2. BAJEROWAĆ/ŚCIEMNIAĆ.

- rodzaj działania – bajerować, ściemniać, nabierać, wkręcać, kręcić, wciskać, koloryzować;
- co? – kity, wałki, bzdury, kłamstwa, nieprawda, niestworzone historie;
- wciskać kit, wkręcać wałki.

3. PRAWDA/FAŁSZ.

a. prawda

- rodzaj działania – zakrywać, zacierać, zmieniać, ukrywać, zasłaniać, przekręcać, wkręcać, nie mówić;

b. nieprawda

- rodzaj działania – mówić, ukazywać, utrzymywać;
- co? – błędne/fałszywe oblicze, fałszywy obraz czegoś.

Wydzielenie takich właśnie kategorii podyktowane jest różnorodnością nacechowania stylistycznego języka respondentów. Najbardziej neutralna pod względem ekspresywności jest kategoria PRAWDA/FAŁSZ, natomiast proces potocyzacji języka, a także elementy gwary uczniowskiej widoczne są na przykładzie składników kategorii BAJEROWAĆ/ŚCIEMNIAĆ.

W kategorii PRAWDA/FAŁSZ stwierdzenia o charakterze zwrotów mówić nieprawdę czy nie mówić prawdy, zostały zastąpione innymi zwrotami, w których na uwagę zasługuje człon werbalny, a więc konstytutywny tych konstrukcji. Uczniowie rozbudowali bowiem zakres rodzaju działań związany z prawdą, np. zakrywać, zasłaniać, ukrywać, zacierać, przekreślać, co potraktować można jako zawężenie znaczenia. W przypadku nieprawdy ankietowani skupili się na fałszowaniu za pomocą języka obrazu rzeczywistości, np. „utrzymywać fałszywe oblicze sprawy”, „ukazywać zafałszowany obraz jakiejś sprawy”. Dodać do tego można udane próby zdefiniowania zwrotu innymi frazeologizmami, których znaczenie także skupia się na kryterium prawdy, np. „owijać w bawelnę”, „wpuszczać w maliny”.

Na szczególną jednak uwagę zasługuje kategoria BAJEROWAĆ/ŚCIEMNIAĆ. Budują ją nie tylko leksemy pochodzące z polszczyzny potocznej (*bajerować* ‘mówić nieprawdę, przesadzać w opowiadaniu; blagować, bujać, nabierać; *ściemniać* ‘powiedzieć coś niejasno, tłumacząc coś, zatajać jakieś fakty, przekreślić’, NSJP), ale i przynależne gwarze uczniowskiej. Także potocznym synonimem leksemu *kłamać* jest *kręcić*. W gwarze uczniowskiej czasownik ten współtworzy zwrot również odnoszący się do mówienia nieprawdy – *kręcić wałki*. Natomiast w ankietach, jako wyjaśnienie frazeologizmu *mydlić komuś oczy*, pojawiła się formacja „wkręcać wałki”. Jest ona zapewne kontaminacją związku *kręcić wałki* i czasownika *wkręcać*, który NSGU objaśnia przez ‘kłamać’⁷. Czasownik ten został także użyty w definicji, która ma charakter pleonazmu. Bo skoro *wkręcać* to ‘kłamać’, to przecież nie można kłamać nieprawdy, a to wynika z wyjaśnienia „wkręcać nieprawdę”. Pojawiła się też interpretacja w postaci frazeologizmu, który zadomowił się już w zasobie frazeologicznym – *wcisnąć kit* ‘mówić rzeczy nieprawdziwe, okłamywać kogoś’ (NSJP).

Odnotować należy także interpretacje pokazujące dosłowne potraktowanie zwrotu. Definicje typu: „myć je”, „myć kogoś” świadczyć mogą nie tylko o nieznamomości przenośnego znaczenia, ale także być przejawem uczniowskiego humoru.

⁷ NSGU podaje także: *robić wkręty* ‘oszukiwać; *wkręta, wkrętka* ‘kłamstwo’.

Oczy wyszły komuś na wierzch

Oczy wyszły komuś na wierzch, gdy: 1. 'ktoś jest bardzo zdziwiony, zaskoczony, odczuwa silne emocje objawiające się wytrzeszczem oczu' (WSFJP); 2. 'ktoś się czymś bardzo zdziwił; ktoś zachwycił się czymś ponad zwykłą miarę' (SFWP). Za SFJP dodać jeszcze można, że 'z ciekawości, z podziwu; do kogo, do czego; na widok czego'. Ponad połowa respondentów skupiła się głównie na zdziwieniu jako przyczynie wychodzenia oczu na wierzch. Nieliczni uwzględnili także i inne powody, jak np. zaskoczenie, strach, powątpiewanie czy zachwyty. To właśnie stany emocjonalne dały nazwy poszczególnym kategoriom.

1. ZDZIWIENIE.

- a) co? – zdziwienie, zadziwienie;
 – jakie? – wielkie, ogromne, duże;
 – z jakiego powodu? – ze zdziwienia;
 – rodzaj działania – zdziwić się, zadziwić się;
 – w jakim stopniu? – bardzo;

b) osoba (osoba, człowiek, ktoś)

- jaka? – zdziwiona;
 – jest/była jaka? – zdziwiona;
 – rodzaj działania – dziwić się;
 – w jakim stopniu? – bardzo, ogromnie.

c) szok, zaszokowanie; strzelić karpika.

2. STRACH/PRZERAŻENIE.

- co? – coś strasznego;
 – z jakiego powodu? – z przerażenia;
 – rodzaj działania – przestraszyć się, przerazić się; zobaczyć;

3. NIEUFNOŚĆ.

- co? – niedowierzanie;
 – rodzaj działania – nie dowierzać, patrzeć;
 – w jaki sposób? – z niedowierzaniem

4. ZACHWYT/PODZIWIW.

- z jakiego powodu? – z wrażenia;
 – być jakim? /w jakim stanie? – zachwyconym, zafascynowanym;
 pod wielkim wrażeniem;
 – co? – podziw; coś fascynującego;
 – rodzaj działania – zachwycić się; zobaczyć;

5. ZASKOCZENIE.

- co? – zaskoczenie;
 – rodzaj działania – zdumieć się;
 – być jakim? – zaskoczonym;
 – kto? – człowiek; jaki? – zaskoczony; czym? – daną sytuacją;

Znaczenie słownikowe skupia się wokół kilku uczuć, tj. zdziwienie, zaskoczenie, zachwyt, podziw, ale uczniowskie definicje rozbudowują strukturę semantyczną przede wszystkim o strach i nieufność. Najbardziej rozbudowaną jest kategoria ZDZIWIENIE (z racji odsetka interpretacji). Ankietowani określili bowiem rozmiary zdumienia, a także stopień dziwienia się, czym zawężili znaczenie odnotowane przez leksykografów. W obrębie tej kategorii wyjaśnienia przybrały jednowyrazową formę ‘zdziwienie’, najczęściej zaś realizowane schematy definicji to: być jakimś (wypełniony zazwyczaj do postaci ‘być zdziwionym’, a także określeniem stopnia zdziwienia – bardzo), ktoś jest jakiś (‘ktoś jest zdziwiony’), ktoś zrobił coś (‘ktoś zdziwił się’). Pojawiła się też interpretacja będąca próbą wyjaśnienia jednego frazeologizmu innym: „strzelić karpika” – szok pod wpływem zobaczenia czegoś”. Za NSGU *strzelić karpia* to ‘zdziwić się’, *szok* zaś – ‘zdziwienie, zaskoczenie połączone z okrzykiem; niezwykła sytuacja’. Uwzględniwszy natomiast właśnie NSGU, w kategorii tej znalazły się również definicje: „szok”, „zaskokowanie”. Są one przykładem przesunięcia semantycznego – nazwa stanu emocjonalnego zamiast przyczyny tego stanu.

Kategoria STRACH/PRZERAŻENIE precyzuje znaczenie o kolejne uczucia. Wyjaśnienia, np. „zobaczyć coś np. strasznego”, „z przerażenia”, „ktoś się przestraszył” przywodzą na myśl dwa inne frazeologizmy: *robić wielkie oczy* i *strach ma wielkie oczy*. Pierwszy można utożsamić znaczeniowo z somatyzmem *oczy wyszły komuś na wierzch*, drugi natomiast (a dokładniej jego struktura) jest wynikiem skojarzeń wielkich oczu i strachu. Również kategoria NIEUFNOŚĆ wnosi w obręb struktury semantycznej analizowanego somatyzmu dodatkowe uczucie. Powątpiewanie, będące efektem zdziwienia/zaskoczenia daną sytuacją, czymś lub kimś, uwidacznia się m.in. w interpretacjach: „patrzeć z niedowierzaniem”, „ktoś nie mógł uwierzyć w to, co widzi”, „niedowierzanie”. Kolejna kategoria – ZACHWYT/PODZIW – wpisuje się w strukturę semantyczną utworzoną ze znaczeń słownikowych. Odwołanie się uczniów do zachwytu czy podziwu widać zarówno w wyjaśnieniach: „podziw”, „ktoś się zachwycił”, jak również w tych, w których mowa jest o wywieraniu wrażenia przez coś lub kogoś: „z wrażenia”, „ktoś jest pod wielkim wrażeniem” czy urzekaniu, a więc także i o wzbudzaniu zachwytu, podziwu: „zobaczyć coś fascynującego”, „być zafascynowany”. Nie zabrakło ponadto sprecyzowania przyczyn zachwytu, np. „zobaczył coś wspaniałego”, „zobaczył coś pięknego”, „zobaczyć coś niemożliwego”.

WSFJP w wyjaśnieniu analizowanego somatyzmu odnosi się zarówno do zdziwienia i zaskoczenia, jak i do odczuwania innych emocji, które objawiają się poprzez wytrzeszcz oczu. Tylko nieliczni uczniowie odwołali się w swoich interpretacjach do innych stanów emocjonalnych człowieka, jak chociażby szczęście czy zadowolenie, np. „ze szczęścia, pod wpływem emocji”, „zaciekawienie”, „być zadowolonym z tego co się zobaczyło”. Dodatkowo pojawiły się jednostkowe od-

niesienia do wyjścia oczu na wierzch poprzez definicje: „wytrzeszcz oczu”, „ktoś wytrzeszczył oczy”, „wytrzeszczyć oczy ze zdziwienia”. Pierwsze ze znaczeń brzmi niemal jak termin medyczny (*wytrzeszcz oczu* ‘nadmierne wysunięcie do przodu gałek ocznych’) i uznać je można za udosłownienie. Dwie pozostałe interpretacje natomiast to próba wyjaśnienia jednego frazeologizmu innym. Na uwagę zasługuje jednak ostatnia z przytoczonych definicji, mająca formę frazeologicznej innowacji rozwijająco-regulującej. Postać kanoniczna, będąca jej bazą, to *wytrzeszczać oczy*. Ankietowany dokonał więc rozwinięcia struktury substratowej o wyrażenie *ze zdziwienia*, które w pewien sposób ukonkretnia znaczenie somatyzmu.

Oko w oko

Pozycje leksykograficzne somatyzm *oko w oko* interpretują następująco: 1. ‘w obliczu czegoś groźnego, niebezpiecznego, bezpośrednio; twarzą w twarz, tuż przed’ (SFWP); 2. ‘w bezpośredniej styczności; naprzeciw’ (WSFJP); 3. ‘bezpośrednio, osobiście; twarzą w twarz’ (NSJP). Na podstawie uczniowskich wyjaśnień zbudować można strukturę semantyczną, której tylko dwie kategorie wpisują się w krąg przytoczonych definicji. Pozostałe semantycznie przynależą do innych, niż analizowany, frazeologizmów.

1. BEZPOŚREDNIO/OSOBIŚCIE.

- co? – kontakt, spotkanie, rozmowa;
- w jaki sposób? – bezpośrednio, osobiście, wprost.

2. TWARZ W TWARZ/NAPRZECIWKO.

- co? – spotkanie, rozmowa;
- rodzaj działania? – stanąć, rozmawiać;
- w jaki sposób? – twarzą w twarzą, twarzą w twarzą, naprzeciw kogoś, *vis-à-vis*.

3. W CZTERY OCZY/SAM NA SAM.

- co? – rozmowa;
- rodzaj działania – rozmawiać, pogadać;
- w jakiej sytuacji – tylko 2 osoby, w dwie osoby, tylko we dwoje, w 4 oczy, na osobności, bez świadków, sam na sam.

4. TAKI SAM.

- takie same, tak samo, taki sam.

5. RYWALIZACJA.

- rywalizacja, rywalizować.

Nazwy wyodrębnionych kategorii odzwierciedlają postacie definicji. Te, w zasadzie, słownikowe brzmienia znaczeń zostały przez niektórych ankietowanych rozbudowane o dodatkowe, ukonkretniające informacje. Kategorie BEZ-

POŚREDNIO/OSOBIŚCIE i TWARZ W TWARZ/NAPRZECIWKO poprzez nazwy czynności i określenie rodzaju działania, np. kontakt, spotkanie, rozmowa, mówić, rozmawiać, stanąć, zawężają znaczenie analizowanego somatyzmu. Jak już wspomniano, zawartość tylko tych dwóch kategorii nie odbiega semantycznie od wyjaśnień słownikowych. Dołączyć do nich można kilka znaczeń, które skupiają się w centrum semantycznym, chociaż znajdują odbicie jedynie w interpretacji według SFWP, np. „zmierzyć się z kimś”, „zmierzyć się z czymś”, „pojedynek”, „stanąć do bitwy”. W przypadku kategorii TWARZ W TWARZ/NAPRZECIWKO pojawiły się nie tylko oba warianty frazeologizmu zawartego w nazwie (tzn. *twarz w twarz* i *twarzą w twarz*), ale i obcojęzyczny odpowiednik polskiego leksemu *naprzeciwko* – *vis'a vis*.

W CZTERY OCZY/SAM NA SAM – już sama nazwa tej kategorii sugeruje mechanizm przesunięcia znaczeniowego. Niektórzy respondenci niewłaściwie utożsamili frazeologizm *oko w oko* z somatyzmem *w cztery oczy*, bo przecież bezpośrednio, osobiście, *twarzą w twarz* to niekoniecznie *sam na sam* czy osobiście, bez świadków. Podobne przesunięcia występują w dwóch pozostałych kategoriach. W grupie wyjaśnień nazwanych TAKI SAM widoczne jest, chociaż nie podane wprost, odniesienie do wyrażen: *kubek w kubek*, *kropla w kroplę*. Natomiast w kategorii RYWALIZACJA (poprzez wyjaśnienia typu: „równo, razem, rywalizacja między równymi sobie”, „rywalizować”) uwidacznia się, pozostające jedynie w domyśle, nawiązanie do notowanego przez SPP wyrażenia *teb w teb*. W przypadku dwóch ostatnich kategorii, to ani w jednej, ani w drugiej nie wystąpiła próba wyjaśnienia somatyzmu *oko w oko* za pomocą frazeologizmów, które stały się podstawą przesunięcia znaczenia. Natomiast przyczyn wspomnianych przesunięć semantycznych upatrywać można nie tyle w nieznaności znaczeń przywoływanych frazeologizmów, ile w podobieństwie formalnym tych trzech struktur – realizacja tego samego schematu syntaktycznego, por. *oko w oko*, *kubek w kubek*, *kropla w kroplę*, *teb w teb*.

Wśród wyjaśnień uczniowskich pojawiły się także i te niezgodne z podanymi przez leksykografów: „patrzeć tylko na siebie”, „patrzeć”, „być szczerym z drugą osobą”. Być może trzecie z wyjaśnień pojawiło się wskutek przesunięcia semantycznego pod wpływem frazeologizmu *patrzeć komuś prosto w oczy*, bądź utożsamienia znaczenia wyrażenia *oko w oko* ze zwrotem *prosto w oczy*.

Polem badawczym niniejszych rozważań stały się frazeologizmy somatyczne z komponentem *oko* w języku uczniów. Przedstawione analizy leksykalno-semantyczne ukazują sposoby rozumienia i tendencje w definiowaniu wybranych jednostek języka. Skłaniają także do krótkiego podsumowania stanu kompetencji frazeologicznej młodzieży.

Otóż z trzech podstawowych kategorii zmian semantycznych najczęściej pojawia się konkretyzacja zakresu znaczeniowego, która dotyczy zazwyczaj ro-

dzaju emocji, sposobów zachowania się i percepcji otaczającego świata. Za zawężenia znaczeń uznać można także definicje egzemplifikacyjne, odnoszące się do doświadczeń ankietowanych. Nadto częste są przesunięcia znaczeń (zarówno całkowite, jak i częściowe). W ich obrębie dają się zauważyć dwie tendencje. Pierwszą z nich są próby definiowania jednego frazeologizmu innym. I chociaż autorzy słowników nierzadko posługują się tą metodą interpretacji nie tylko jednostek frazeologicznych, to w przypadku młodzieży próby te nie zawsze są fortunate. Leksykografowie wykorzystują bowiem w definiensie i definiendum formacje tożsame semantycznie, pozostające między sobą w relacji synonimii, uczniowie zaś niekoniecznie zwracają uwagę na bliskość semantyczną jednostek definiowanych i definiujących. Drugą tendencją stanowią kontaminacje, a więc wyjaśnianie jednego frazeologizmu interpretacją charakteryzującą inny frazeologizm. Skrzyżowanie znaczeń następuje zazwyczaj wskutek asocjacji semantycznych lub formalnych (np. brzmieniowych lub syntaktycznych). Rzadziej, ale jednak pojawia się także generalizacja wartości semantycznej frazeologizmów.

Niektóre somatyzmy charakteryzowane są przez uczniów definicjami w słownikowym brzmieniu, co świadczyć może o dobrym ich zakorzenieniu w zasobie frazeologicznym badanych. Z kolei słabego utrwalenia poszczególnych somatyzmów, a być może również i uczniowskiego dowcipu, dowodzą interpretacje oparte na dosłowności.

Nie brakuje również znaczeń częściowo lub całkowicie odbiegających od słownikowych. Zarówno objaśnienia peryferyjne (zwłaszcza te sytuujące się w niewielkiej odległości od centrum semantycznego), jak i zawężające znaczenia słownikowe przyczyniają się do rozbudowy struktury semantycznej związku frazeologicznego, co może skutkować na przykład trwałą zmianą schematu łączliwości frazeologizmu.

Bibliografia

- Anusiewicz J., Skawiński J., 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa–Wrocław.
- Bajda A., Kołodziejek E., 1996, *O nazwach niektórych części ciała w polskich i angielskich frazeologizmach*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 50–56.
- Bartmiński J., 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 169–183.
- Bąba S., Liberek J., 1994, *Zmiany znaczeń frazeologizmów*, w: *Język a współczesne społeczeństwo polskie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia 75. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości (9 i 10 listopada)*, pod red. Z. Zagórskiego, Poznań, s. 9–18.
- Bąba S., Liberek J., 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.

- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Ignatowicz-Skowrońska J., 2002, *Zapomniane frazeologizmy XVI-wieczne z komponentem „oko”*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. VIII, pod red. M. Białoskórskiej i L. Mariak, Szczecin, s. 17–32.
- Kozłowska E., 1991, *Sposoby definiowania znaczeń w języku uczniów*, w: *Zagadnienia komunikacji językowej dzieci i młodzieży*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa, 129–136.
- Krawczyk A., 1982, *Cechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych (na materiale gwarowym)*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. I, pod red. M. Basaja i D. Rytel, Wrocław, s. 135–143.
- Krawczyk A., 1983, *Frazeologizmy mimiczne i gestyczne (na materiale gwarowym)*, „Socjolingwistyka” 5, s. 137–144.
- Krawczyk-Tyrpa A., 1987, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław.
- Krzyżyk D., Synowiec H., 1998, *O potrzebie badań diagnostycznych nad frazeologią uczniów*, „Język Polski w Szkole dla klas IV–VIII” 1998/1999, nr 1, s. 22–25 i 69–74.
- Liberek J., 1995, *Mechanizmy zmian we współczesnej normie frazeologicznej*, w: *Materiały XVII Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*, pod red. A. Ofinowskiego, Bydgoszcz, s. 109–116.
- Majkowska G., 1988, *Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej V*, pod red. M. Basaja i D. Rytel, Wrocław, s. 143–163.
- Michow E., 1996, *Polskie i bułgarskie frazeologizmy somatyczne ze znaczeniem motywowanym przez górne lub dolne położenie części ciała*, „Kieleckie Studia Filologiczne”, t. X, Kielce, s. 117–124.
- Mikołajczuk A., 1995, *Struktura semantyczna wybranych związków frazeologicznych w testach egzaminacyjnych na polonistykę (1992/19930)*, w: *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, t. XII, pod red. E. Polańskiego i Z. Urygi, Katowice.
- Mikołajczuk A., 1997, *Rozumienie wybranych związków frazeologicznych w testach egzaminacyjnych na polonistykę*, „Studia pragmalingwistyczne”, pod red. J. Porayskiego-Pomsty i H. Zgółkowej, Warszawa, s. 91–105.
- Müldner-Nieckowski P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Nowy słownik gwary uczniowskiej*, 2004, pod red. H. Zgółkowej, Wrocław.
- Nowy słownik języka polskiego*, 2002, pod red. E. Sobol, Warszawa.
- Pajdzińska A., 1983, *Nazwy narządów mowy w związkach frazeologicznych polskich, czeskich i słowackich*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. III, pod red. M. Basaja i D. Rytel, Wrocław, s. 147–157.

- Polański E., 1982, *Słownictwo uczniów. Problemy, badania, wnioski*, Warszawa.
- Polański E., Synowiec H., 1977, *Z badań nad błędami leksykalnymi uczniów*, [w:] *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, t. I, Katowice, s. 77–103.
- Saloni Z., 1971, *Błędy językowe w pracach pisemnych uczniów liceum ogólnokształcącego. Próba analizy językoznawczej*, Warszawa, s. 189–201.
- Skorupka S., 1953, *Z zagadnień frazeologii*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 3–10; z. 9, s. 17–27; z. 10, s. 6–12.
- Skorupka S., 1999, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Synowiec H., 1998, *Z badań nad frazeologią uczniów*, „Polonistyka”, nr 2, s. 68–74.
- Synowiec H., 2004, *Uczeń wśród słów, związków frazeologicznych i regionalnych odmian polszczyzny*, w: Danuta Bula i in., *Nauczyciele – Nauczycielom*, t. XIII, *Dziecko w świecie języka*, pod red. nauk. B. Dymary, Kraków, s. 133–199.
- Święcicka M., 2003, *Sposoby definiowania regionalizmów przez młodych mieszkańców Bydgoszczy*, w: *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, pod red. M. Święcickiej, Bydgoszcz, s. 95–114.
- Tabakowska E., 1995, *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków.
- Tabakowska E., 2001, (red), *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków.

SELECTED IDIOMS WITH THE POLISH WORD OKO (ENGLISH EYE) IN THE LANGUAGE OF SCHOOL YOUTH

Summary

This article is an attempt at showing the ways of functioning of selected phrases in the language of young people. This analysis covers student's interpretations of somatisms with the EYE component (*to pull the wool over somebody's eyes, eyeball to eyeball, to have blinders on, to be the apple of somebody's eye, somebody's eyes popped*). With the use of the principles of cognitive grammar, semantic structures of these phrases have been constructed. Dictionary definitions are the starting point for the assessment of the ways of understanding the meaning. Owing to the semantic analysis, the following interpretations of meanings have been specified:

- concretizations,
- generalizations,
- asemantizations,
- dephraseologizations,
- defining one phrase with the use of another one (not always semantically identical).